

**„НАРОДЪТ Е УЗРЯЛ ЗА ЕДНА ВЕЛИКА БОРБА“:
ПРОЕКЦИИ НА РОМАНА „ПОД ИГОТО“
В ИСТОРИОПИСНИТЕ ИНТЕРПРЕТАЦИИ
НА АПРИЛСКОТО ВЪСТАНИЕ ПРЕЗ ХХ ВЕК**

Вера Бонева

**“THE PEOPLE ARE RIPE FOR A GREAT FIGHT”:
PROJECTIONS OF THE NOVEL *UNDER THE YOKE*
IN THE HISTORIOGRAPHICAL INTERPRETATIONS
OF THE APRIL UPRISING DURING THE 20TH CENTURY**

Vera Boneva

Abstract: *The article follows the traces left by the most famous Bulgarian novel Under the Yoke on the scientific knowledge dedicated to the April Uprising in 1876. The parallels between key theses and favourite facts, highlighted in the novel and interpreted in some scientific analyses, show a significant coincidence. In the first place, this coincidence – I hope – is a result of the writer’s providential power. In the second place, it is an expression of the tangible interaction between fictional and non-fictional interpretations of the April Uprising – an approach specific to the assessment of particularly significant national events not only in the Bulgarian cultural landscape. Of course, some of Vazov’s insinuations have had a long-term impact on the historical consciousness of the Bulgarians without being scientifically verifiable. Such is the thesis concerning the slave status of this nation during the last decades before the Liberation from Ottoman rule. The mentioned thesis has been rejected by historical science, but it is still alive in the collective consciousness thanks to Ivan Vazov and his great novel Under the Yoke.*

Keywords: *Ivan Vazov; Under the Yoke; April Uprising, historiography; Bulgarian Revival epoch.*

Когато интерпретираме – в академичен или образователен план – романа на Иван Вазов „Под игото“, обикновено го характеризираме като основополагащ наратив на модерната следосвобожденска литература – „национален шедевър“ [Цанева, М. 1976, с. 14], „представителна национална книга“ [Игов, Св. 1991, с. 38] и „крайгъгълен камък на националното самосъзнание“ [Недкова, С. 2017, pass]. Не ще и съмнение, че цитираните квалификации са мотивирани и основателни. Романът обаче има и ред други ключови ипостаси, част от които са разположени отвъд литературната история и теория. Една от същностните вградености на „Под игото“ в културното ни битие е локализирана в полето на професионалната историопис, покриващо темата за Април-

ското въстание от 1876 г. По споменатия аспект от свръхобговорения роман са направени важни ремарки от редица проучватели [Тодоров, Ил. 1988, с. 45–51], но като цяло той остава встрани от основните интерпретативни линии на многопосочните и креативни анализи. Основна причина за констатираното състояние е граничният характер на проблематиката, нуждаеща се от пренос на знания и мисловни похвати между две съседни и родствени, но силно съсредоточени върху собствените си академични самодостатъчности науки – литературознанието и историографията [Хранова, Ал. 2011].

Поставяйки на преден план визираната тема, ще се постарая да очертая няколко водещи съдържателни и концептуални оси на Иван-Вазовото влияние върху формираната през XX век и властваща до ден днешен историописна парадигма, прикрепена към сложната и притегателна сюжетика на българското въстание от пролетта на 1876 г. Детайлните смислови разрези и прецизните интертекстуални паралели между романа на романите и научните наративи по темата е по-обемна задача, при решаването на която бихме в бъдеще могли да приложим и дори съвременни компютърни технологии¹.

Като начало трябва да се подчертае, че романът „Под игото“ има важно *хронологическо предимство* пред официалните историописни интерпретации на драматичната българска събитийност, разгърнала се между лятото на 1875 и лятото на 1876 г. Както е добре известно, първопоявата на Вазовата творба се осъществява през 1889–1891 г. в първи, втори и трети том на престижното периодично издание „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ [Вълчев, В. 2005, с. 23–24]. Като самостоятелно книжно тяло творбата среща своите първи читатели през 1894 г. – на български и английски език с посредничеството на издателите William Heinemann и Тодор Чипев [Вазов, Ив. 1894]. През 1898 г. се появява първият превод на френски език със заглавие „Sous le joug turc“, отпечатан в Брашов от издателя Henri Jouve. До края на XIX век романът е отпечатан на полски, хърватски, шведски, немски, датски и руски език [Вазов, Ив. 1985, с. 94–284]. Първата професионална историописна интерпретация по темата се появява през 1907 г. Това е неизгубилата своята смисловост, жизненост и стойност академична трилогия на Димитър Страшимиров „История на Априлското въстание“ [Страшимиров, Д. 1907]. Писана в продължение на повече от пет години и базирана върху респектиращ обем източници (част от които са интервюта с оцелели участници във въоръжените действия), без съмнение монографията на Димитър Страшимиров е попила отделни внушения, концепции и идеологеми, изведени пряко или подсказани косвено чрез художествената образност на „Под игото“. Визирият процес се е осъществил по-скоро индиректно, отколкото директно – през разказите на героизираните въстаници и/или през патоса на обществените нагласи, въз-

¹ В случая имам предвид възможността да се осъществяват текстологични анализи чрез съответни програмни продукти, показващи честотността на появата на определен термин, както и невидими на пръв поглед взаимни влияния между отделни автори [Defining 2016, 112–124].

качил вече Априлската епопея на най-високото стъпало на националната мартирология под основополагащия тласък на Вазовия наратив. И на „Епопея на забравените“.

Политическите обрати, присъщи на българския XX век, внасят редица нюанси в историописните тълкувания на Априлското въстание, които не разклащат реконструкциите и най-съществените анализи на Димитър Страшимиров. Следващите автори добавят значим обем регионални и биографични детайли към фактическата плът на историописанието. Разширяват хоризонталните пластове на познавателните полета, прилепени към напрегнатите дни и месеци на бунтовната 1876 г., но не променят почти нищо от тълкувателната матрица, в която е разпространено знанието за въстанието. В периода на държавния социализъм сюжетиката е частично прикована в плоскостната среда на т.нар. „исторически материализъм“. Въпреки това могъщото лъчение на българската априлска събитийност не е изопачена или фалшифицирана в степенята, в която това се случва с други периоди на националния ни развой. Причините за споменатото състояние са разнопосочни и дори контраверсни, но две основополагащи са абсолютно безспорни. Тези две причини носят човешки имена – Иван Вазов и Димитър Страшимиров. Разбира се, с оглед на академичната коректност, при паралелите между „Под игото“ и професионалната историопис от епохата на социализма се позовавам на най-широко тиражираната и най-представителната монография, създадена от трима професионални историци по това време – книгата „История на Априлското въстание 1876 г.“ с автори Константин Косев, Николай Жечев и Дойно Дойнов (първо издание – 1976 г.). Посочената книга има и последващи издания, включващи малки добавки и уточнения. Тя към момента продължава да се счита за най-обхватното, балансирано и надеждно монографично четиво по темата, чийто компресиран и идеологически филтриран кавър от следдесетоноемврийската епоха е самостоятелна авторска книга на Константин Косев, озаглавена „Априлското въстание – прелюдия към Освобождението“, отпечатана от Издателството на Българската академия на науките през 2000 г. Като своеобразна краевековна точка на прочита на въстанието, посочената монография е възприета тук като кратък синтез за представите за важното събитие, доминиращи в професионалната историопис на границата между двете столетия.

Визирайки първопоаявата на „Под игото“ в описаната книжовна хронология, Албена Хранова настоява, че чрез Иван Вазов литературата е обсебила територията и идентичността на историографията, тъй като в оценките на Димитър Страшимиров за Априлското въстание присъстват пренесени от романа представи, концепти и дори фрази, отразяващи подготовката, хода, сетнините и патетиката на бунта. „Да го кажем направо – продължава авторката – всъщност, главата „Пиянството на един народ“ (а и не само тя) от „Под игото“ в „История на Априлското въстание“ е получила санкцията на историка позитивист – „реална действителност“ [Хранова, Ал. 2011, т. 1, с. 183]. Подобно позоваване е налично и в монографията на Константин Косев за Априлското

въстание [Косев, К. 2000, с. 73–74]. Цитираното съждение е мотивирано и с други откъси от двата наратива, свидетелстващи за осезаем паралелизъм и безспорно влияние от Вазов към Страшимиров. Откритият факт сам по себе си е естествен, както е естествена и рецепцията на обстоятелства, визии и метафори от отпечатаната през 1884 г. в Пловдив книга на Захари Стоянов „Записки по българските въстания. Разказ на очевидец“ върху художествената тъкан на „Под игото“ [Ангов, Пл. 1992, с. 100–123].

Връщайки се към тези (раз)познати в полето на родната хуманитаристика взаимодействия, бих искала да предложа един контратемпорален ракурс на техния (пре)прочит. Не ще и съмнение, че магнетичното Вазово слово е въздействало върху всеки последващ автор, осмелил се да интерпретира и реконструира българската събитийност от пролетта на 1876 г. след появата на „Под игото“. Магията на Вазовите думи приклепва ума към визии, понятия и емоции с хватката на азбучните уроци, вградени в устоите на съзнанието ни и помагачи ни да пребиваваме в символните светове на родния си език и на родната си култура. Нека обаче не пресилваме интуитивното и автоматично въздействие на романиста върху професионалната историопис на ХХ век, четейки Димитър Страшимиров и Константин Косев през Иван Вазов, а да направим едно огледално интелектуално упражнение, тоест – да прочетем „Под игото“ през съвременното научно знание за Априлското въстание. Предложеният ретроспективен подход хвърля допълнителна светлина не само върху изящния фикционален наратив – обект на настоящия форум, но и върху като цяло сполучливите и резултатни подходи на учените от ХХ и ХХІ век към осмисляне и реконструиране историята на бунтовната 1876 г. В добава, този подход ни снабдява с няколко ценни народопсихологически наблюдения, насочващи учения директно към поне три горещи точки на съвременната ни културна памет. Но за това ще стане дума в заключението.

Тук е съществено да се отбележи, че натрупаните през последните 130 години документални свидетелства и историописни интерпретации на Априлското въстание, както и на Възраждането в цялост, попълват една обстоятелствена, многопластова и широко раздиплена панорама на българското обществено, политическо и културно избуяване, съзряване и самоосъзнаване, което по естествен начин се прелива във въоръжена политическа инициатива, дала тласък за последвалото учредяване на националната ни държава. Днес, 130 години след първопоявата на романа „Под игото“, благодарение упоритите и продължителни издирвателски усилия на учените историци, знаем прецизно кога и как е подготвено и проведено въстанието във всяко едно от бунтовните селища, кои са героите и предателите, как са протекли военните операции, какви поражения е понесло всяко едно размирно и невъстанало средище, какви действия е предприела официалната власт, как е реагирала Европа, какви инициативи за закрила на покрусените семейства е реализирала Българската православна църква в лицето на екзархийските владици и редови духовници. Знаем също така и как похватно и адекватно е реагирал българският

политически елит на променената международна ситуация след началото на Сръбско-турската война – 20 юни 1876 г. Цялото това знание, подплатено с надеждни изворови материали и скрепено със скрупульозни очерци на поне пет поколения учени, съставлява един относително хомогенен и неотносително обемен корпус, който смее да твърдя, представлява едно от високите постижения на българската професионална историопис на XX век.

По стечение на обстоятелствата визирият корпус е част от професионалната ми биография през последните три десетилетия. Без да претендирам, че познавам абсолютно всички научни текстове за Априлското въстание, смее да твърдя, че основните пластове на този изумително детайлизиран масив от данни за съдби и случвания пребивават във всекидневието ми на историк с настойчивостта на неотменимите по важност дела, напомнящи за себе си поне няколко пъти в седмицата. В логиката на този личностно-професионален контекст си позволявам да считам, че все по-разширяващото се поле на знанието за Априлското въстание пребивава във все по-осезаема сговорчивост с фикционалните светове на романа „Под игото“. Това ще рече, че новоиздирените сведения и новонаписаните статии и книги в основни линии не опровергават Иван Вазов. Не го развенчават като романтичен сътворител на стерилно откъм автентичност имагинерно национално битие. Напротив, все по-дълбокото вникване в разнородните факти за българската 1876 г. показват, че Вазовите образи, наблюдения, съждения, възторзи и покрусии имат своите не само персонални прототипи във възрожденското общество, но и в чисто епистемологичен план те са достоверни, мотивирани, адекватни, симетрични на историческата реалност, която днес назоваваме с термина Априлско въстание. Тоест, със силата на творческата интуиция през 80-те години на XIX век, от сравнително близка времева дистанция младият (тогава) писател е извлякъл съответстващо на обективните реалности знание за случилото се от лятото на 1875 до лятото на 1876 г., преработил го е по методите на художествената литература, сложил го е в пощенски плик и даром го е изпратил до редакцията на най-престижното ни народоведско издание – „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“. От естествено последвалото отпечатване на книгата до наши дни, вече 130 години, „Под игото“ продължава да отваря очите ни за тайните на българската 1876 г., водейки конструктивен диалог с разрастващото се научно поле на модерната и съвременна историопис по темата [Пелева, И. 1994].

Без амбиция за изчерпателност ще обоснова горните съждения с някои текстологични наблюдения. Създаден като художествена творба, романът поддържа връзката си с историческата реалност чрез балансираните ремарки, отнасящи се за реални обществени фигури. В съответстващ на сюжетната линия контекст са споменати всички основни политически лидери на Високото възраждане – Георги Раковски, Любен Каравелов, Васил Левски, Христо Ботев. Най-пространно в повествованието е разработен образът на апостола на Четвърти революционен окръг Тодор Каблешков, който се появява още на постановката на „Многострадалната Геновева“, а идването му в Бяла черква

в началото на месец април ознаменува първите стъпки на интензивната подготовка за последвалия бунт. Ролята му за събуждане духа на въстанието е отразена с подобаваща убедителност, а обрисуваният образ на копривщенеца е по-скоро портрет от натура, отколкото художествена измислица: „Каблешков, една от най-симпатичните и оригинални личности измежду рояка апостоли, които приготвиха априлското движение на 1876 год., беше 26-годишен момък, среден ръст, твърде сух и слаб, с бледно, мургаво лице, с мустаци едва поболи и с черна като въглен коса, в която той постоянно увираше пръстите си, за да я повдига, и която пак падаше на небрежни кичури въз широкото му умно чело. Едните очи, живи, с огнен и пронизателен поглед, дето светеше ту възторгът на пророка, ту вдъхновението на поета, озаряваха и облагородяваха тая физиономия, изпита от треската и изцедена от труд и бдение. Никой поглед не можеше да устои на силата на неговия, дето се отражаваше като в огледало могъща, буйна и снажна душа, непредполагаема в тая безсилна и дребна снага“². Макар и с друга стилистика, учените от XX век, изследвали личността и обществената дейност на Тодор Каблешков, представят фигурата му по аналогичен начин, конструиран вече на основата на разнородни писмени и веществени източници [Теофилов, П. 2011; Каблешкова, Р. 2001].

Освен личностите, свое адекватно историческо битие в романа имат и ред други важни феномени на епохата – читалището и вестникът, политическата прокламация и брошурата, училището и учителят, театърът и общината, еснафът и комитетът. За разлика от историописните обзори, в които чрез много примери, извлечени от проверими източници, ученият разкрива мястото на всеки един от изброените феномени в процесите, довели до Априлското въстание [Косев, К. с. 13–159], Иван Вазов поднася историческата истина за тях в изящна художествена форма, с малко думи, но с нетърпяща възражения убедителност. Международната ситуация и политическите спорове за бъдещето на България също присъстват по страниците на „Под игото“ във фактическите си измерения, отговарящи на тогавашните нагласи. Особено показателен в споменатата насока е отговорът на Тодор Каблешков пред комитетските дейци на въпроса за управлението на княжеството след евентуалния успех на въстанието: „България от Дунава до Арда и от Черно море до Бяло – княжество, зависимо от султана, с вътрешно самоуправление. Екзархия небутната; данък определен на Турция; войска българска, половината офицери – турци, из най-напред... / – А княз? – попита Христо Врагов. / – Да, княз? – прибави Безпортев. / – Един европейски принц! / – Бре!“³. Тук паралелизмът с издигнатия след Освобождението в култ Санстефански мирен договор е очевиден. Очевидна е и приемствеността между казаното от апостола и държавотворческите програми на българските политически организации от епохата на „Комитетското десетилетие“ [Петков, П. Ст. 2006, с. 377–390].

² Откъсът е от седмия параграф на втората глава на романа, озаглавен „Комитетът“.

³ Откъсът е от седмия параграф на втората глава на романа, озаглавен „Комитетът“.

Иван Вазов е верен на действителността и в много от ключовите детайли на съзаклятието и бунта – тайните комитетски срещи, събирането на пари за оръжие, въоръжаването, отношенията и вътрешните йерархии във въстаническите отряди, развоя на военните операции в Копривщица и Клисуре, наказателната операция спрямо проявилите малодушие въстаници, престъпните издевателства на черкезките орди, пожарищата над Стремската долина. На фона на горящата Клисуре авторът потапя Бойчо Огнянов в огнената стихия на къщата, в която предполага, че се намира Рада, и се отдава на поетически видения, провокирани от злощастния свършек на бунта. „В няколко дни бунтът биде отъпкан навсякъде – обобщава Иван Вазов. /Борбата се провали ужасно, тя се обърна на панически страх. / Революция и – капитулация. / Историята ни дава примери за въстания, еднакво нещастни и свети, но не така трагически безславни. / Априлското въстание беше недоносче, зачнато под упоението на най-пламенна любов и задушено от майка си в ужаса на раждането. То умря преди да поживее. / Това въстание няма даже история. Тъй биде кратковеко.“⁴ Малко по-нататък писателят нарича историята *стара куртизанка*, която се кланя само на успеха и която, поради привързаността си към победите, би оценила въстанието като престъпление, ако не беше победният изход на Освободителната война.

Некрасивата метафора, избрана от Иван Вазов за характеризиране на професионалното историописание, може би има известни основания в плана на най-общите тенденции, присъщи по правило на субсидираната от националните държави наука, чиито оценъчни системи в масовия случай са функционално прикрепени към властващите политически идеологеми. Прав е писателят и за липсата на история на въстанието, но само към момента на създаването и отпечатването на романа – 1887–1889 г. Дали под тласъка на тежките Вазови думи, или под напъна на нарастващия през годините интерес към този драматичен къс от общобългарския развой, през 1907 г. Априлското въстание се сдобива с достолепна история [Страшимиров, Д. 1907], след появата на която говоренето и писането по темата става все по-живо и по-разговорливо, за да достигнем до настоящия момент, в който националната библиографска система COBISS отчита 300 *отделни книги* – научни и художествени – (с включени в бройката втори и последващи издания), посветени на паметното събитие⁵. Тоест към днешна дата констатацията на Иван Вазов, че Априлското въстание няма история не е валидна. Не са валидни и думите му за малкостта

⁴ Цитатът е от първия параграф в третата част на романа, озаглавен „Пробуждане“.

⁵ Посочената библиографска система включва данни за издания по темата (включително и на чужди езици) от 1878 г. до настоящия момент. Записите са като цяло изчерпателни и могат да се приемат за представителни. – plus.bg.cobiss.net. Тук, разбира се, трябва да отчетем и факта, че книжнината върху Вазовата тема (в биографичен, историописен, литературноисторически, народопсихологически и културологичен план) също е обемна, ангажираща, проникновена [Тодоров, Ил. 2008; Трендафилова, Р. 2003].

на проявения героизъм, защото именно професионалната историопис издири, описа и съхрани (и продължава да го прави) неимоверен обем от свидетелства за надмогнати страхове и опасения в името на свободата, за самопожертвования на десетки хиляди мъже и жени, за самоотвержено следване и пазене идеалите на априлци и след разгрома на въстанието – тоест за геройство в неприсъщ на българската нация масов размах. Геройство, върху чиито кървави дири османските управници вече не биха могли да съградят „нито такава широка тъмница, нито такъв дълъг синджир [за] да свържат една гигантска идея, невидим Крали Марко, който местеше планини“⁶.

Иван Вазов употребява в романа си термина *Априлско въстание* само един път – вред цитираните по-горе разсъждения в параграфа, озаглавен „Пробуждане“ [Вазов, Ив. 1977]. Независимо от своето единично присъствие в текста на монументалната творба, именно този термин беше възприет и в научната литература за обозначаване на най-масовата българска въоръжена изява в навечерието на Освобождението от османска власт [Гандев, Хр. 1956; Даскалов, Р. 2002]. Дан към последното има и Димитър Страшимиров, който поставя обобщаващото словосъчетание в заглавието на монографията си от 1907 г. И ако днес можем да приемем, че Иван Вазов и Димитър Страшимиров са авторите с най-голям личен принос за вграждането на ключовата събитийност в темелите на културната ни памет, то без съмнение, писателят има водеща роля за формирането на някои от най-жилавите митологеми за Възраждането, които за добро или за лошо продължават да властват (почти безпределно) върху масовите представи и срещу които професионалната историопис трудно отстоява позициите си [Лилова, Д. 2003]. Ще спомена само три примера, извлечени от „Под игото“. Тезата за Паисий Хилендарски като личност, поставила начало на Българското възраждане, лансирана в „Пиянството на един народ“ в историографски план вече и ревизирана, но в културната памет на нацията тя доминира. Легендата, че Васил Левски е обиколил едва ли не всяко българско село и всеки български град, не намира доказателства в изворите за жизнения път на Апостола, но през „Епопея на забравените“ и през „Под игото“ тя продължава да подбужда спорове у краеведи и други любители на историята в коя тъмна доба и в коя точно къща е нощувал Васил Левски в родното им селище. Терминът „робство“ за последния век на османското владичество, наложен от безапелационно от „Под игото“ периодично нажежава до бяло страстите в полето на националния дебат за предосвободенската история [Стефанов, В. 2004, с. 82–90; Бенин, Н. 2007, с. 23–28]. И всички рационални доводи, фактически обстоятелства, изворови свидетелства, приведени от професионалните историци срещу това метафорично и архаично име на епохата само облепват адептите на неробската терминология с нелицеприятното клише за историята като стара куртизанка. Което само по себе си е свидетелство, че Вазовото слово е живо.

⁶ Цитатът е от 16-ти параграф в първата част на романа, озаглавен „Пиянството на един народ“.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Публикации / Publications

Антов, Пл. 1992 – Пламен Антов. Иван Вазов, Захарий Стоянов и идеологическият модел на Българското през 80-те години на XIX в. – *Летописи*, 1992, кн. 4, 100–123. [Plamen Antov. Ivan Vazov, Zahariy Stoyanov i ideologicheskiyat model na Balgarskoto prez 80-te godini na XIX v. – *Letopisi*, 1992, kn. 4, 100–123.]

Бенин, Н. 2017 – Никола Бенин. „Ние се намираме во чрево адово“: Народното страдание в „Под игото“ на Иван Вазов. – *Proceedings of University of Rousse*, 2017, volume 56, book 6.3, 23–28. [Nikola Benin. „Nie se namirame vo chrevo adovo“: Narodnoto stradanie v „Pod igoto“ na Ivan Vazov. – *Proceedings of University of Rousse*, 2017, volume 56, book 6.3, 23–28.]

Вазов, Ив. 1894 – Иван Вазов. Под игото. Роман из живота на българите в преддверието на Освобождението. В три части, с 25 илюстрации в текста. Второ издание. София: Книжарница на Тодор Чипев, 1894. [Ivan Vazov. Pod igoto. Roman iz zhivota na balgarite v preddverieto na Osvobozhdenieto. V tri chasti, s 25 ilyustratsii v teksta. Vtoro izdanie. Sofia: Knizharnitsa na Todor Chipev, 1894.]

Вазов, Ив. 1977 – Иван Вазов. Събрани съчинения. Том 13. Под игото. Под редакцията на Илия Тодоров. София: Български писател, 1977. [Ivan Vazov. Sabrani sachinenia. Tom 13. Pod igoto. Pod redaktsiyata na Iliia Todorov. Sofia: Balgarski pisatel, 1977.]

Вазов, Ив. 1985 – Иван Вазов. 1850–1921. Биобиблиография. Том първи. Съставител Величко Вълчев. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1985. [Ivan Vazov. 1850–1921. Biobibliografia. Tom parvi. Sastavitel Velichko Valchev. Sofia: Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 1985.]

Вълчев, В. 2005 – Величко Вълчев. Илия Конев. Иван Вазов: Жизнен и творчески път. София: Проф. Марин Дринов, 2005. [Velichko Valchev. Iliia Konev. Ivan Vazov: Zhiznen i tvorcheski pat. Sofia: Prof. Marin Drinov, 2005.]

Гандев, Хр. 1956 – Христо Гандев. Априлското въстание. Исторически очерк. София: Народна младеж, 1956. [Hristo Gandev. Aprilskoto vastanie. Istoricheski ocherk. Sofia: Narodna mladezh, 1956.]

Даскалов, Р. 2002 – Румен Даскалов. Как се мисли Българското възраждане. София: ЛИК, 2002. [Rumen Daskalov. Kak se misli Balgarskoto vazrazhdane. Sofia: LIK, 2002.]

Игов, Св. 1991 – Светлозар Игов. История на българската литература 1878–1944. София, 1991. [Svetlozar Igov. Istoria na balgarskata literatura 1878–1944. Sofia, 1991.]

Каблешкова, Р. 2001 Райна Каблешкова. Апостолът от Копривщица: Книга за Тодор Каблешков. София: Мултипринт ЕООД, 2001. [Rayna Kableshkova. Apostolat ot Koprivshitsa: Kniga za Todor Kableshkov. Sofia: Multiprint EOOD, 2001.]

Косев, К. 1976 – Константин Косев, Николай Жечев, Дойно Дойнов. История на Априлското въстание 1876. София: Партиздат, 1976. [Konstantin Kosev, Nikolay Zhechev, Doyno Doynov. Istoria na Aprilskoto vastanie 1876. Sofia: Partizdat, 1976.]

Косев, К. 2000 – Константин Косев. Априлското въстание – прелюдия към Освобождението. София: Проф. Марин Дринов, 2000. [Konstantin Kosev. Aprilskoto vastanie – prelyudia kam Osvobozhdenieto. Sofia: Prof. Marin Drinov, 2000.]

Лилова, Д. 2003 – Десислава Лилова. Възрожденските значения на националното име. София: Просвета, 2003. [Desislava Lilova. Vazrozhdenskite znachenia na natsionalното име. Sofia: Prosveta, 2003.]

Пелева, И. 1994 – Инна Пелева. Идеологът на нацията. Думи за Вазов. Пловдив: Пловдивско университетско издателство, 1994. [Inna Peleva. Ideologat na natsiyata. Dumi za Vazov. Plovdiv: Plovdivsko universitetsko izdatelstvo, 1994.]

Петков, П. Ст. 2006 – Петко Ст. Петков. Идеи за национално освобождение и проекти за държавно устройство в българското общество през 1876 г. // Българско Възраждане – идеи, личности, събития: Годишник на Общобългарски комитет и Фондация „Васил Левски“. Том 8, 2006, 377–390. [Petko St. Petkov. Idei za natsionalno osvobozhdenie i projekti za darzhavno ustroystvo v balgarskoto obshtestvo prez 1876 g. // Balgarsko Vazrazhdane – idei, lichnosti, sabitia: Godishnik na Obshtobalgarski komitet i Fondatsia „Vasil Levski“. Tom 8, 2006, 377–390.]

Стефанов, В. 2004 – Валери Стефанов. Увод в семантиката на робското пространство. – В: Творбата – място в света. София, 2004, 82–90. [Valeri Stefanov. Uvod v semantikata na robskoto prostranstvo. – V: Tvorбата – myasto v sveta. Sofia, 2004, 82–90.]

Страшимиров, Д. 1907 – Димитър Страшимиров. История на Априлското въстание. Том 1. Предистория. Том 2. Приготовления. Том 3. Въстание и пепелища. Издава Пловдивската окръжна постоянна комисия, 1907. [Dimitar Strashimirov. Istoria na Aprilskoto vastanie. Tom 1. Predistoria. Tom 2. Prigotovlenia. Tom 3. Vastanie i pepelishta. Izdava Plovdivskata okrazhna postoyanna komisia, 1907.]

Теофилов, П. 2011 – Петко Теофилов. Тодор Каблешков. Биографичен очерк. София: Захарий Стоянов, 2011. [Petko Teofilov. Todor Kableshkov. Biografichen ocherk. Sofia: Zahariy Stoyanov, 2011.]

Тодоров, Ил. 1988 – Българската критика за Иван Вазов. Редактори Илия Тодоров и Милена Цанева. София: Български писател, 1988. [Balgarskata kritika za Ivan Vazov. Redaktori Ilia Todorov i Milena Tsaneva. Sofia: Balgarski pisatel, 1988.]

Трендафилова, Р. 2003 – Радка Трендафилова, Цветанка Панчева, Росица Пъкова. Иван Вазов. Био-библиография. 2. Литература за живота и творчеството на Иван Вазов България 1872–1905. София: Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 2003. [Radka Trendafilova, Tsvetanka Pancheva, Rositsa Pakova. Ivan Vazov. Bio-bibliografiya. 2. Literatura za zhivota i tvorchestvoto na Ivan Vazov Bulgaria 1872–1905. Sofia: Narodna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2003.]

Хранова, Ал. 2011 – Албена Хранова. Историография и литература: За социалното конструиране на исторически понятия и Големи разкази в българската култура XIX–XX век. София: Т. 1–2. Просвета, 2011. [Albena Hranova. Istoriografiya i literatura: Za sotsialното konstruirane na istoricheski ponyatia i Golemi razkazi v balgarskata kultura XIX–XX vek. Sofia: T. 1–2. Prosveta, 2011.]

Цанева, М. 1976 – Милена Цанева. По страниците на „Под игото“. София: Български писател, 1976. [Milena Tsaneva. Po stranitsite na „Pod igoto“. Sofia: Balgarski pisatel, 1976.]

Defining 2016 – Defining Digital Humanities. A Reader. Edited by Melissa Terras, Julianne Nyhan, Edward Vanhoutte. London, Routledge, 2016.

Интернет базирани източници/ Internet Sources

Недкова, С. 2017 – Силвия Недкова. Писателят като архитект на историята. Щампите „Под игото“ и „Време разделно“ и новият роман на Захари Карабашлиев

„Хавра“. Площад Славейков, 4 септември 2017. // www.ploshtadslaveikov.com [Silvia Nedkova. Pisatelyat kato arhitekt na istoriyata. Shtampite „Pod igoto“ i „Vreme razdelno“ i noviyat roman na Zahari Karabashliev „Havra“. Ploshtad Slaveykov, 4 septemvri 2017. // www.ploshtadslaveikov.com]